

Areál - sociální vědy – filologie

Ivo Pospíšil (Brno)

1) Východiska

Metodologickým východiskem výzkumu, který měl a má obohatit filologické vědy a výuku jazyků a literatur, je projekt integrované žánrové typologie, brněnské pojetí literární komparatistiky a genologie a ovšem areálové koncepce, které počínají nikoli americkými areálovými studiemi, ale zcela autochtonně Josefem Dobrovským a slavistickou školou 18. a 19. století. Zdaleka však nejde pouze o obohacení filologické výuky z hlediska informací a kontextové šíře: jde o důležitý metodologický posun, který bychom mohli charakterizovat jako zpevnění filologického jádra a posílení okolní plazmy příbuzných a blízkých vědních oborů: tedy na jedné straně překonání imanentní uzavřenosti filologie, na druhé straně postupné spojení lingvistiky a literární vědy jako již rozpojených součástí původní filologické jednoty. Původní oborová synkretičnost vycházela z menší specializace jednotlivých oborů: proto také vznikaly monografie z dějin jazyka a literatury a vše se v nich chápalo jako celek: jazyk je materiálem literatury a literatura je realizační plochou jazyka, jenž se manifestuje v textech a mluvních projevech. K tomu se postupně dodávala časová (historická, diachronní) a funkčně synchronní dimenze. Oproti původnímu pojetí se začala vytrácet prostorová filologie, která je nejvíce spjata se zónami a areály, a tedy s tím, co se v těchto prostorách děje a co je nutné znát a pochopit. Je to prostor přírodní, ale také společenský a politický: na hraně přírodně sociálního se pohybuje sexuální život a svět obou pohlaví, stejně jako rodina. K filologii se tu přirozeně připojují sociologie, politologie, filozofie, psychologie, gender studies aj. Současně je zřejmé, že jazyk a texty nevystihují areál zcela, ale také – z druhé strany – že areál z valné části promlouvá jazykem a jeho produkty.

V poslední době lze pozorovat, že se znovu prohlubuje krize zejména literární vědy ve smyslu imanentních metod, přičemž ani hermeneutika, ani dekonstruktivismus nestačí nahradit to, co od literární vědy dnešní vědecké generace požadují. Intimizace, soukromí, výrazná individualizace a zniternění literární recepce, komunikace apod., resp. takřka absolutní svoboda interpretace a volnost vnášet do interpretačního koloběhu přemíru násilné subjektivity vyvolávají reakce v obrácení k starým kulturněhistorickým nebo sociologickým přístupům, které tu však vystupují pod jinými etiketami (labels).

2) Atraktivní sociologie

Před časem (1998) spatřila světlo světa knížka prešovského rusisty Andreje Antoňáka Sociokultúrna interpretácia románov M. Šolochova (Tichý Don, Rozoraná celina).¹ Autor v publikaci, která se pak stala podkladem jeho habilitace, ukázal způsob, jak zpřístupnit dva Šolochovy romány z jiného zorného úhlu a současně prezentoval rozpory v samotném textu tak, že autora v očích současného čtenáře poněkud rehabilitoval. V posledních letech se ve světě vede diskuse o nové aplikaci sociologických a politologických metod při zkoumání literatury: je to úkol nadlidský, neboť takové aplikace se střetávají s překážkami, které i v minulosti při užívání těchto metod ovšem existovaly. Jde především o jejich mechaničnost a „služebnost“ literatury, která tak často byla jen materiálem ideologických nebo přímo politických tezí (sovětská sociologická škola 20. let aj.). Antoňák se však podíval na tuto problematiku širše a moderněji. Svůj přístup nazval „sociokulturním“ a nutno říci, že přesně: jeho přístup spojuje sociologické a kulturologické hledisko a dotýká se tzv. národní psychologie. Zdá se, že se budeme muset čas od času vracet ke strukturám, které vytvářely duchovní klima literatury a připustit, že strukturalisty kritizovaný H. Taine se svou triádou nebyl slepou vývojovou cestou. Antoňák to názorně dokládá v pasážích o přírodních podmínkách, které do značné míry determinovaly duchovní život všech východních Slovanů (osudově nešťastné spojení půdních a klimatických podmínek). Je zřejmé, že se Antoňák vyhnul krátkým spojením, která byla charakteristická pro některé sociologické školy 19. a 20. století: jde mu o sociokulturní podloží, z něhož vyrůstaly romány M. Šolochova. Antoňákova práce soustředěná na sociokulturní sféru, se tu otvírá dalším problémovým okruhům, jako jsou ruská kultura a politická moc² a především vývojové paradigma ruské literatury 20. století, které se teprve vytváří. Z tohoto paradigmatu by neměl být a priori vyloučen žádný proud.³

¹ MANOCON, Prešov 1998, 123 s.

² Viz o T. Klimowicz: Obywatele Arkadii. Losy pisarzy rosyjskich po roku 1917. Wrocław 1994.

³ In margine: britský slavista z univerzity v Bath David Gillespie zařadil do svého výkladu ruského románu 20. století i román Nikolaje Ostrovského Jak se kalila ocel a zdůvodnil to právě potřebou úplnosti a

I v české literární vědě se objevují pokusy nově koncipovat sociologickou metodu, naposledy ve stati Aleše Hamana, který navazuje na některé myšlenky Jana Mukařovského, např. o přechodech mezi estetickou normou a normami mimoestetickými a manifestuje, že dnešní tzv. komunikativní pojetí literatury může být cestou inspirující se starou sociologií literatury a vytvářející most k překonání dnešní atomizace a subjektivizace: „Komunikativní založení kultury navozuje také možnost změny v přístupu k dějinám, který se rozchází s dnešním diskontinuitním pojetím (v zásadě se nepříliš lišícím od marxistického pojetí ekonomickospolečenských formací; u Foucaulta je zdrojem odlišností kulturních formací rozdíl řádů vědění, u Kuhna jsou to rozdílná vědní paradigmaty). Proti tomuto diskontinuitnímu pojetí by bylo možno postavit pojetí literární historie jako hermeneutiky sociálně situovaného dialogu v čase [...] Zdá se, že období atomizace, izolace, anarchie a bezbřehé pluralitní tolerance (signalizující ztrátu hierarchie hodnot) příznačné pro konec století (a tisíciletí) vyústí nakonec v potřebu rehabilitovat dialektický koncept analogie, jednoty v rozdílnosti, jenž by umožnil navázat zpřetrhané souvislosti. Pojmy jednoty, celistvosti se totiž v obavě z uniformity autoritativních ideologií ztratily z obzoru dnešních intelektuálů. Analogie vývojových řad a jejich vzájemné vztahy vytvářející dialogické, sociálně strukturované kulturně komunikativní situace, je konceptem, jenž nabízí možnost takového pohledu na dějiny literatury, z jehož perspektivy by nebyly pouhou ilustrací obecných dějin, nýbrž aktivní složkou reflexe dějinného procesu kultury jako komunikace v čase.“⁴

Toto volání po „obnovení pořádku“ následuje po velkém třesku, který měl ze hry vyloučit předchozí „pořádek“. Jinak řečeno: metodologická disperze byla pouhým nástrojem vzniku „nového pořádku“, nyní je již „nehodná“. Dokonce se zdá, že tento příklon k sociologii literatury je příznačný pro každé společenské stádium upevňujícího se „nového řádu“ (viz „negující“ ruský formalismus a utvrzující sovětská sociologická škola) a sám o sobě svědčí o užitečnosti sociologických přístupů.

Další prešovský rusista V. Kupko⁵ vychází z ruské alternativní literatury a speciálně undergroundu ve smyslu odmítnutí veřejné prezentace běžné kdysi například v poezii za časů Jevtušenka anebo Vozněsenského. Začíná u tzv. Mapy poezie (Karta poezii), k níž došla Laboratoř sociokulturní dynamiky (1991): je zde ukázána hierarchická struktura ruské paralelní kultury a všechny možné vztahy mezi jednotlivými spisovateli a jejich díly. Mapa (kterou Kupko přetiskuje) je svědectvím stavu roku 1990, kdy se začaly masově vydávat sborníky a knížky Dmitrije Prigova, Gennadije Ajgiho, Alexandra Jeremenka, Viktora Jerofejeva aj. Je zde skupina konceptualistů (Prigov, Rubinštejn, Ajzenberg, Kibirov Sorokin), metametaforistů (Kedrov, Parščikov), tzv. liazonovská škola (Cholin, Vs. Někrasov), klub Poezija (Šatunovskij, Arabov) aj. Vrcholkem nové vlny je skupina experimentátorů usilující, jako jsou Oleg Dark, Vladimir Sorokin, Valerije Narbikovová, Jevgenij Popov, Jurij Mamlejev, Jevgenij Charitonov aj. Celkově je pro paralelní umění charakteristická nedůvěra k možnostem literatury, které jí příkládala ruská tradice: literatura má smysl jen sama o sobě, není schopna plnit jiné cíle (společenské, politické, mravní, uvědomovací, filozofické apod.), jejím smyslem je věčný pohyb, neklid, nejistota, věčný experiment (v tom se přirozeně odvolává více na Gogola než Dostojevského nebo Tolstého). Podle liazonovské školy krása svět nespasí; ruská literatura se musí zbavit tzv. humanismu 19. století, předmětem literatury je poezie chaosu, nepořádku navazující na podobné estetické či antiestetické proudy počátku 20. století. Nová alternativní literatura vzniká jako negace idealistického humanismu ruské klasiky a jejich variant 20. století, které vedly k lidským tragédiím. V tom cítí literatura stejnou vinu jako dnes někteří filozofové uchylující se proto k intimním okruhům, stejně jako zastánci tzv. mikrohistorie nebo metahistorie. Je to znak znevýznamňování příslušné činnosti, obavy z jejích důsledků. Oleg Dark (roč. 1959) pokládá nynější vývojovou etapu ruské literatury za přechodné období totálního přehodnocování hodnot: noví experimentátoři navazující na groteskní a absurdní linii světové literatury ukazují nesmyslnost světa, šokují fyziologickými detaily, snaží se rozvrátit úhledný obrázek starého světa prezentovaný dosud starou literaturou.

Zájem o sociologii literatury⁶, která se má odvozovat z nových komunikativních modelů literatury svědčí o úporné snaze po „pořádku“ v literárních hodnotách a také po pevnějších, exaktnějších kritériích literární axiologie. „Nová sociologie“ však nemůže nevzít v úvahu právě dlouholetý vývoj imanentních metod (formálních škol, strukturalismu) a nejen hermeneutiku a komunikativní estetiku. Ožívování a především

reprezentativnosti určitého proudu - viz D. Gillespie: *The Twentieth-Century Russian Novel. An Introduction.* Oxford - Washington D. C. 1996; viz také naši recenzi *The Twentieth-Century Russian Novel: the Problem of Change and Interpretation.* *Germanoslavica* 1996, 1, s. 161-164).

⁴ A. Haman: *Historie literatury a sociologie*, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, V 2, 2000, 11-12.

⁵ V. Kupko: *Новая проза как социокультурный феномен.* Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov 2000.

⁶ I. Pospíšil: *Nové debaty o sociologii.* *Opera Slavica* 2001, č. 3, s. 43-46.

nutnost vytváření nových kontextů měla za cíl i naše nová edice učebního textu českého slavisty Karla Krejčího a úvodní metodologická studie.⁷

3) „Rozevírání filologie“: lingvistika, literární komparatistika, slavistika a jejich areálové aspekty

Rozevírání filologie ve směru sociálních věd je patrné také v lingvistice (viz mj. studii J. Gazdy v tomto svazku). Pozoruhodným dokladem využití takového pohledu na vývoj jazyka je pozoruhodná studie ruského lingvisty Viktora Živova (Institut ruského jazyka Ruské akademie věd v Moskvě), který revidoval starší názory na tzv. východoslovanskou či ruskou diglosii.⁸ Odvolává se na teze Pražské školy z roku 1929, odmítá dosavadní pojetí vzniku spisované ruštiny buď rusifikací staroslověnštiny nebo slavjanizací ruštiny či východoslovanštiny a ukazuje na zcela pragmaticky funkční přístup, který si z široké nabídky jazykových modelů vybral to, co bylo funkčně použitelné. Přitom implicitně ukazuje, že sám pojem standardního jazyka je evropského (čti: západoevropského) původu a že vlastně vznik nebo spíše vznikání moderní ruštiny bylo funkčně areálovou záležitostí: „Языковой материал, ранее распределенный по регистрам, оказался объединенным в единый пул, который и подвергается ревизии и перебору. Первым шагом было выбрасывание из него тех формальных, прежде всего морфологических элементов, которые однозначно соотносились со старым книжным языком [...] Сама идея языкового стандарта была идеей европейской, принадлежавшей модернизирующему дискурсу европейского абсолютизма. В этом контексте понятно, что принципы отбора языкового материала диктовались ориентацией на другие ‚культурные‘ языки Европы. В синтаксисе эта ориентация была выражена непосредственно. Синтаксическая стратегия европейского нарратива, восходящая к античной риторической традиции, переносится на русскую почву и актуализует синтаксические модели церковнославянского стандарта, восходящие к той же античной традиции. Оппозиция русского и церковнославянского, который обычно придается столь большое значение, здесь была вовсе не при чем. Из нового литературного языка постепенно устранялись те синтаксические построения, которые попали в „петровский пул“ из традиций, использовавших ситуационный синтаксис и не соответствовали синтаксическим стратегиям западноевропейских языков. Значение западноевропейского образца состоит не в том, что из него берутся новые синтаксические построения, а в том, что он выполняет роль камертона, на который выстраивается новый языковой стандарт.“⁹ I když se nám v tomto případě zdá, že řada syntaktických a jiných modelů, které se do nového standardu nehodily, přesto zůstaly v repertoáru dnešní ruštiny takřkajíc „k použití“, nelze nesouhlasit s významem sociálně areálového tlaku, z něhož se „vytiskla“ spisovná ruština.

Prostorovost jazyka a literatury byla odedávna doménou konfrontačního studia jazyků v lingvistice a komparatistice v literární vědě. V literární vědě může být dobrým příkladem metodologie slovenského komparatisty Dionýze Ďurišina. Ďurišinův projekt *Osobitné meziliterárne spoločenstvá I-VI* znamenal zásadní odmítnutí europocentrického modelu literatury: rozmanitý materiál asijských, afrických i latinskoamerických literatur přispěl k vymezení meziliterárních společenství jako prostorově administrativních kulturních celků. Šestisvazkový komplet, který jednak prohloubil pojmoslovný aparát meziliterárního procesu, jednak metodiku zkoumání tohoto fenoménu, přinesl celkem 84 studií od 57 badatelů z rozmanitých univerzit a akademií věd (Bratislava, Budapešť, Moskva, Petrohrad, Praha, Skopje, Tallinn, Taškent, Záhřeb aj.)¹⁰. Jestliže každý svazek má své významové těžiště dané záměrem editora, který byl v průběžném pracovním kontaktu se svými spolupracovníky, nedá se hovořit o monotematických sbornících: samotné téma - zákonitosti meziliterárního procesu na materiálu zvláštních meziliterárních společenství - je natolik široké, že prakticky vylučuje možnost koncentrace zájmu desítek vědců na úzce specializovaný problém. Navzdory tomu lze v jednotlivých sbornících najít dominantní rysy: první svazek představil a nastolil základní metodologické teze, druhý upřesnil kategorie meziliterárního procesu. Třetí díl zachytil problematiku národních literatur, čtvrtý směřoval k fenoménu světové literatury, pátý svazek analyzoval meziliterární společenství slovanských literatur v nejrůznějších kontextech a poslední sumarizoval výchozí pojmy a principy.

⁷ Karel Krejčí: Sociologie literatury. Editoři: Ivo Pospíšil – Miloš Zelenka. Vychází ve spolupráci Ústavu slavistiky a Literárněvědné společnosti AV ČR. Masarykova univerzita, Brno 2001. Úvodní studie: I. Pospíšil – M. Zelenka: Souvislosti sociologického přístupu k literatuře a komparatistické impulsy Karla Krejčího v meziválečném období: na pomezí sociologismu a strukturální estetiky, s. 5-32.

⁸ В. Живов: Формирование норм русского литературного языка нового типа и их предыстория, in: Reflections on Russia in the Eighteenth Century. Edited by Joachim Kleunm, Simon Dixon and Maarten Fraanje. Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien 2001, s. 377-398.

⁹ Tamtéž, s. 397.

¹⁰ Ďurišin, D. a kol.: Osobitné meziliterárne spoločenstvá. I - VI, Bratislava 1987-1993.

Pojetí zvláštních meziliterárních společenství je prostoupeno kategorií **meziliterárnosti**. Například na materiálu literatur bývalého SSSR ukázal D. Ďurišin na intencionální, programovou komplementarizaci, která je konstitutivní složkou historického vývoje juvenilních (mladopis'menných) literatur. Kategorie meziliterárnosti však současně zahrnuje i negativní, rezistentní, divergentní faktory, kterým jsou nejen dokladem rozpadu dosavadních meziliterárních společenství, ale často právě naopak nevyvratitelným znakem jejich existence. Ostatně programová, intencionální divergence není ničím jiným než reakcí na sílící centrismus meziliterárních společenství. Odpor k přejímání vývojových impulzů a naopak programové vysunování z meziliterární komunity mohou samo společenství na jedné straně rozkládat, na druhé obohacovat jeho možnou existenci na jiných základech, s posuny důrazu, a přestavěnými interrelacemi. Intencionální divergence a rezistence se většinou dostávají až na vyšších úrovních integrace zvláštního meziliterárního společenství: snaha o vytržení z tohoto společenství je projevem vyšší úrovně meziliterárnosti, kdy tyto komunity dospívají k vývojovému klimaxu.

Podstatnou subkategorii meziliterárnosti pak jsou **meziliterární centrismy**. Zatímco pro minulost byl charakteristický euro(po)centrismus, který se prosadil i v Severní Americe (USA, Kanada - mluví se o euroamerickém centrismu), v současnosti v odporu vůči eurocentrismu vznikají jiné centrismy, např. afrocentrismus, hispanoamerický centrismus aj. Myšlenka centrismu není výlučně evropská, resp. euroamerická - podobné představy vznikaly např. v Asii, ale i v Rusku. Nicméně díky evropské expanzi se s představou centrismu pracovalo ponejvíce právě na půdě Evropy. Představa euroamerické civilizační entity jako centra všehomíra vznikala postupně od helénismu, přes Imperium Romanum a středověký křesťanský univerzalizmus, renesanční titánství až po kolonizační expanzi. Centrismy jsou přirozeným projevem dějinného pohybu, který je založen na dialektice jako boji protikladných sil. Na ošidnost centrismů poukázala řada autorů, včetně ruského orientalisty N. I. Konrada¹¹ - nejde však jen o posuzování této kategorie, ale spíše o zjištění její poznávací nosnosti, neboť literární centrismy vyvolávají přirozenou reakci, rezistenci, divergenci a jsou tedy hybateli literárního vývoje a tím i prostředníkem v utváření představ o světové literatuře. Konradova práce *Zapad i Vostok* zdánlivě tradičním a badatelsky neefektivním, nicméně zajímavým způsobem prezentuje světovou literaturu v souvislosti s ideou univerzalizmu jako ucelenou literárněhistorickou kategorii, přičemž zároveň postuluje perspektivy jejího vývoje.

D. Ďurišin proto mluví o meziliterárních centrismech jako nástrojích poznání literárního vývoje, zdůrazňuje důležitost geograficko-areálového faktoru, ale především celistvost badatelských kritérií. Na příkladu balkanistiky jako vědní disciplíny ukazuje na nutnost vnášet sem i jiná kritéria, mj. slohové, a sledovat domestikaci různorodých prvků, které se skrze heterogenní etnika ocitají v „balkánském kotli.“ Z tohoto hlediska jsou zajímavé také východoslovanské centrismy, a to už tím, že tvoří dominující vrstvu rozsáhlejšího, jazykově, etnicky a geograficky rozsáhlejšího společenství. K rozpracování tematického okruhu tzv. mediteránního centrismu podstatně přispěl brněnský člen Ďurišinova týmu, slavista a balkanolog I. Dorovský v souboru studií *Balkán a Mediterán i jinde*¹², kde pro teritoria vzdálenější středomořskému regionu razí termín „týl“. Z tohoto hlediska jsou týlovými zeměmi i Čechy, Morava, Slezsko, Polsko, ale také Ukrajina a Rusko. To má svou hlubokou logiku, i když v případě Ruska nejde často jen o kulturní „týlovost“, ale také o „týlovost“ ideologickou, subjektivně dotvářenou (Moskva jako třetí Řím).

Podobně nyní často v komparatistice frekventované pojmy region, regionalismus, centrum a periferie spojují tradiční filologické obory s areálovým prostorovým pojetím.¹³

Slavistika zahájila sice svou existenci primárně jako filologická disciplína spisy Josefa Dobrovského a jeho následovníků, současně však velmi brzy deklarovala své širší pojetí historicko-etnologicko-folkloristické. Výsledkem těchto osvícensko-romanticko-obrozenských snah byla také koncepce pražského Slovanského ústavu stojícího na pomezí ministerstva národní osvěty a ministerstva zahraničí a vyjadřující tak nejen filologické a obecně vzdělávací zájmy, ale především diplomaticko-geopolitickou strategii nově se etabloujícího československého státu ve spojitosti se vznikem nástupnických útvarů, včetně slovanských zemí ve střední a

¹¹ Konrad, N. I.: *Zapad i Vostok*. Staťji. Moskva 1972.

¹² Dorovský, I.: *Balkán a Mediterán*. Brno 1997. Dorovský, I.: *Balkánské meziliterární společenství*. Brno 1993.

¹³ Kontext - překlad - hranice. Studie z komparatistiky. Centrum komparatistiky FF UK, Praha 1996. Svatoň, V.: *Epické zdroje románu*. Praha 1993. *Román a "genius loci"*. Regionalismus jako pojetí světa v evropské a americké literatuře. Praha, sine (1992?). *Central Europe. Core or Periphery?* Copenhagen Business School Press, København 2000.

jihovýchodní Evropě a se situací na území bývalé Ruské říše. Původně byla prvorepubliková slavistika orientována na co nejširší zachycení slavistické problematiky včetně průmyslu a architektury. Toto pojetí se však takto nikdy v praxi nerealizovalo. Česká slavistika - ale i jiné národní slavistiky - řeší tedy ve 20. století narůstající konflikt mezi širším a užším pojetím slavistiky, mezi filologickým a historicko-etnologicko-kulturologickým komplexem. Je zřejmé, že jejich vztah je komplementární, a to se projevuje běžně v praxi (jazyková vybavenost historiků, etnologů a kulturologů na straně jedné a poučenost z těchto oborů u filologů na straně druhé). Tento někdy viditelnější, jindy skrytější konflikt se projevoval pod různými ideologickými maskami: zatímco v poválečném období šlo často o prioritu marxistické tzv. nové (současné) historie socialistických zemí, od 90. let se stále více projevuje impakt tzv. sociálních věd (především sociologie, politologie, žurnalistiky a masmediálních studií). V souvislosti se studenou válkou a jejím ukončením, resp. transformací v jiné formy konfliktu se obnovil problém tzv. areálových studií: ukázalo se, že filologická slavistika by již neměla hrát úlohu jazykově kulturního servisu sociálních věd, ještě však zesílila potřeba vzájemné komplementarity a průniku, ale u vědomí citlivosti ve smyslu uchování křehké metodologické integrity obou oborových celků. Na tuto situaci reagoval právě brněnský tým studující tzv. integrovanou žánrovou typologii v rámci širě pojatých areálových studií.¹⁴

Tato představa vychází z potřeby založení nového oboru, který by propojoval různé oblasti na základě areálového principu a srovnávací typologie textů. Hlavním cílem je vytvořit styčný obor v důsledku vzájemného propojení sociálních a filologických věd na bázi studia areálů, v nichž se spojují sociálněvědní hlediska (např. historické, politologické aj.) s hledisky jazykovými, literárními a obecně kulturními, a na základě srovnávací typologie uměleckých, publicistických a odborných textů, která by propojovala filologické a sociální vědy a jejichž průnik by umožnil nové pohledy jak na jazyk a literaturu, tak na jednotlivé sociální vědy.

Nový obor se tedy pohybuje ve dvou rovinách: v rovině areálovosti, která prostorově spojuje protínající se předmět obou vědních oblastí, tedy filologických a sociálních věd, a v rovině textového prolnutí na základě rodového (generického, žánrového) hlediska. Potřeba komplementarity obou rozsáhlých vědních oblastí je pocíťována jako navýsost aktuální: filologové, kteří studují primárně a tradičně především jazyk a literaturu, cítí potřebu hlubšího záběru nejen ve smyslu studia kultury v širokém slova smyslu (dnešní cultural studies zde mají své dávné předchůdce v kulturně historické škole, která již v 19. století zahrnovala literaturu do rámce kultury jako její konkrétní případ), ale také sociálněvědních aspektů areálu, kde se mluví příslušným jazykem: starší pojem tzv. reálií (angl. life and institutions), tj. konglomerátu základních informací o životě v daném areálu, o společenském uspořádání apod., již svou povrchovostí nedostačuje. Na druhé straně pocíťují sociální vědci určité rezervy ve znalostech tradičně filologických pohledů na daný areál: nejde jen o praktickou znalost jazyka, ale skrze jazyk o hlubší průnik do myšlení, literatury a kultury, které mohou být výhodným východiskem ke studiu sociálních věd. Jinak řečeno: nelze dnes již vystačit s pouhým monitoringem médií, ale je třeba i diachronního průniku, abychom pochopili reálné dění v areálu. Takové expertízy potřebuje jak sociálněvědní teorie, tak praktická politika, jinak může ulpět na povrchu jevů a její teorie i rozhodnutí budou nesprávná. Jazyk a literatura poskytují – na rozdíl od žurnalistické publicistiky – hlubinné informace o areálu. V tomto smyslu například studium Dostojevského může přinést více relevantních informací vedoucích k pochopení dnešního Ruska než monitoring ruské televize. Teprve syntézou těchto pramenů může být dosaženo správného pochopení procesů a jevů v areálu, jinak řečeno: překvapující a zdánlivě nelogické a neracionální dění může být vysvětleno nejen na ose synchronní, ale také diachronní, přičemž současný stav jazyka a literatury informuje o zásadních společenských procesech.

Situace v areálu střední a jihovýchodní Evropy, který byl spojen s existencí totalitních a autoritativních režimů a nyní bývá nazýván postkomunistickým, si z tohoto hlediska zasluhuje mimořádné pozornosti. Právě sem se v poslední době přesouvá areálové těžiště sociálních věd, neboť o této oblasti můžeme vypovídat jednak z autopsie, jednak z pozice poměrně blízkého sousedství nebo snadné dostupnosti. Složitě procesy v areálu bývalého Sovětského svazu, ale také ve střední Evropě a na Balkáně dokládají důležitost tohoto úkolu jak z hlediska praktického využití, tak z hlediska metodologického vývoje obou vědních sfér.¹⁵

¹⁴ Integrovaná žánrová typologie (Komparativní genologie). Projekt – metodologie – terminologie – struktura oboru – studie. Editor: Ivo Pospíšil. Hlavní autoři: Ivo Pospíšil – Jiří Gazda - Jan Holzer. Masarykova univerzita, Brno 1999.

¹⁵ Z areálové a problémově blízké sekundární literatury uvádíme funkčně jako vzorek: Altermatt, U.: (Hg.): Nation, Ethnizität und Staat in Mitteleuropa. Wien – Köln – Weimar 1996. Bátonyi, G.: Britain and Central Europe 1918-1933. Oxford 1999. Béhar, P.: Zentraleuropa im Brennpunkt. Graz 1994. Balance a výhledy středu Evropy na prahu 21. století. Brno 2000. Bister, F. (hrsg.): Kulturelle Wechselseitigkeit in Mitteleuropa. Ljubljana 1995. Boden, M.: Nationalitäten, Minderheiten und ethnische Konflikte in Europa. München 1995.

bedlivé pozornosti: jde jistě o fenomén generační, ale také a především o jiný způsob uvažování o literatuře, zjevně spjatý s tlakem okolního, stále praktičtějšího, bezprostředně praktického až brutálně praktického světa.

Celkově se autorův přístup vyznačuje odmítnutím metodologické jednostrannosti strukturalismu, který buduje především na morfologických prvcích a uniká mu příčinná logika skladebnosti systému. Morfologie básnické výpovědi, tedy uspořádanost slovesného projevu v básnickém tvaru, je zároveň zrvadlením uspořádanosti vědomí, resp. obrazu reality a světa v básnickově a našem vědomí současně (dříve se tomu říkalo denotace a konotace). Již na samém počátku své studie tak Rédey otevřel řadu problémů, na něž - jak se ukáže - nenašel již čas a místo: jedním z nich je právě zmíněný vztah uspořádanosti artefaktu k vědomí tvůrce a recipienta - tím se totiž nejvýrazněji staví proti klasické strukturalistické depsychologizaci.

Úvodní partií si Rédey uvolnil cestu k další kritice strukturalismu, spíše bych však řekl tzv. strukturalismu: říká mu jakobsonovský; jinde píše o Proppově Morfologii pohádky či Lotmanově Strukturu uměleckého textu a uvádí vřočení slovenských překladů, i když si asi uvědomil, že z Lotmanových děl je mu asi tematicky nejbližší Analýza básnického textu (Analiz poetičeskogo teksta, 1972), aniž však na ni odkazuje.

Problém Rédeyho kritiky strukturalistického pojetí básnického díla totiž spočívá v tom, že si sám vytvoří svůj vlastní strukturalismus, totiž jakési jeho abstraktní jádro, které pak kritizuje. Jestliže vytýká strukturalismu posedlost exaktností, dokonalostí, měřitelností a počitatelností, připisuje mu již vlastnosti pečlivé filologické metody, z níž imanentní metodologové mnoho a rádi - i když často skrytě - přejímali; současně při posuzování strukturalistického pojetí verše nelze opomenout nejen zmíněnou knihu Lotmanovu, ale především versologické práce českých strukturalistů, dva brněnské konferenční sborníky z teorie verše ze 60. let, práce Hrabákovy (z 30. let) a Jiřího Levého (z 60. let); z Hrabáka se tu uvádí jen učebnicový Úvod do teorie verše, z Mukašovského nic, z Levého také nic, z Lotmana již zmíněná kniha, z Červenky také nic, stejně jako z Jankoviče, nemluvě o totální absenci světové (i strukturalistické) teorie verše (desítky sborníků, mezinárodních konferencí, ruská versologická škola apod.). Určitá svinutost, uzavřenost do sebe, koncentrace na slovenské práce a slovenské prostředí (M. Bakoš; i citovaná Zelenkova studie o manuskriptologii vyšla vlastně v nitranském sborníku, z českých překladů jsou citováni Curtius a Heidegger). Je možná, ale pak nelze z takové práce vyvozovat závěry obecnější povahy: jiná věc je materiál výzkumu (slovenská poezie, Hviezdoslav, Hollý), jiné je jeho metodologické pozadí.

Navíc si autor neujasní pojmy, s nimiž běžně operuje od prvních řádků: forma - tvar - struktura. Užívá jich promiskue, v různých spojeních (forma-tvar, tvarová štruktúra), někdy je nahrazuje slovem „morfológia“, takže není jasné, proč je užívá všechny, když jsou to pravděpodobně v jeho pojetí různá pojmenování téhož jevu (nebo nikoli?); chybí tu tedy přesné vymezení objektu zkoumání, jak je vyznačeno v titulu práce. Zcela a autorem souhlasím, že strukturalistické pojetí básnického tvaru (F. Wollman, druhy profesor bratislavské a brněnské univerzity, tomu říkal „eidos“) je nedostatečné, ale nevytýkejme strukturalistům dětinskou nevědomost: samozřejmě že věděli o psychologii, recepci atd., stejně jako H. Taine jistě chápal artefakt a literární proces složitěji než jako proslulou triádu race, moment, milieu; oni však přesně vymezili to, co je zajímavé, a to, co - fenomenologicky řečeno - uzavorkovali; to však neznamená, že si věci v závorce nebyli vědomi. Řekněme, že jde o pracovní schéma a tzv. normální podmínky, které náme například ze školské chemie nebo fyziky (uvádí se „za normálního tlaku a teploty“). Proto bylo už nejednou řečeno, že strukturalistická analýza připomíná nikoli operaci, ale spíše pitvu, tedy analýzu nehybného, „mrtvého“ předmětu; to však neznamená, že by si strukturalisté neuvědomovali „život“ artefaktu. Právě uvést artefakt do pohybu je cílem kritiků strukturalismu: teoreticky se jim to daří (přesně uvádějí, co strukturalistům chybí), v praxi je to však poněkud horší.

Tu Rédey v druhé kapitole *Pragmatická motivovanost básnického tvaru* vniká do sféry metodiky a zase správně uvádí deziluzi a odcizení žáků nucených rutinně rozebírat verše, počítat stopy apod. (s. 98); uniká jim však účel, uzpůsobenost k něčemu (s. 99), tedy funkčnost formy. Ale to snad nemůže vytýkat strukturalismu, v němž jsou struktura a funkce neoddělitelné, ale spíše školskou praxi. Proti strukturalistické synchronii zavádí diachronii: způsob, jakým se vyhnout této žákovské depresi, je útok do minulosti. Vyložíme tedy žákovi dějiny verše neboli, jak říká autor, „vývinovo-genetický aspekt básnického tvaru“, tedy postaru vývoj, evoluci, prostě historickou poetiku. Jistěže se žák rád doví o tom, co byl hexametru a jak vznikal a fungoval; mám však vážné pochybnosti, že mu to pomůže najít současný vztah k textu; vysvětlí mu to, proč Hollý psal, jak psal, ale na papíře, odtrženě od orálních nebo pohybových realizací, zůstává text zase jen smutně osamělý: historie jej neoživí. Pod módním pseudoterminologickým balastem se k nám vrací stará dobrá kulturně historická metoda.

Dostáváme se k dalšímu přínosnému bodu Rédeyho publikace: k problému návaznosti literárněvědných metod. Jestliže platí ještě i dnes alespoň v obrysech Hegelův dialektický zákon negace negace, je zřejmé, že se kritika strukturalismu musí v něčem vracet před něj, ale nemůže jej obejít, musí se dostat k nové hodnotě tím, že se dostane „nad něj“ a tím jej současně vstřebá. Ve vztahu k strukturalismu tento proces již po desetiletí - se střídavými úspěchy - probíhá před našima očima.

S hutnou stostránkovou studií přichází vedoucí nitranského Ústavu literárnej a umelečkej komunikácie Filozofické fakulty Univerzity Konštantína Filozofa **Ľubomír Plesník**¹⁷. Snaží se zjistit existenciální a obecně lidské a životní spjitosti tvaroslovného aspektu literatury. Již na počátku proti sobě klade dva výroky: Schopenhauerův, v němž se mluví o eudaimologii, tedy návodu na šťastné pozemské bytí (Aphorismen zur Lebensweisheit), a Ejchenbaumův z čítankové studie Jak je udělán Gogolův Plášť („Pokusíme se vysvětlit základní kompoziční vrstvu Pláště“). Nebudeme namítat, že jde o výroky dvou představitelů různých vědních oborů, zvláště když sám Boris Ejchenbaum (1886-1959) začínal spíše jako filozof než jako technolog literatury (asi do roku 1916)¹⁸. V případě uvedených výroků, které autor chápe jako krajně protikladné, jde tedy o překlenutí propasti mezi uměním jako hledáním lidského štěstí a odstraněním utrpení a technologickým pohledem na literaturu (analytická uměnověda). Plesník hledá kořeny Schopenhauerových názorů a nachází je přímo v jeho textech (odvolávky na Upanišády, Bibli, taoismus, korán apod.).

Jak vlastně propojit póly technologie či tvarosloví a artefaktu vklíněného do životního celku? Odpověď není třeba hledat pouze v Schopenhauerově odkazu k Platónovi a Kantovi a jedním dechem k asijským učeníům: podstata leží již ve třech pramenech antické estetiky, jimiž jsou kosmogonie a kosmologie (pythagorejci), techné (sofisté) a psyché (novoplatonici). Již tu se zračí různé přístupy, které se v dalších staletích realizovaly v různých speciálních metodách. Právě Ejchenbaumova technologie má své počátky v techné sofistů, z níž se vydatně napájel Aristoteles, jsou tu ovšem paradoxy a „přepnutí“, např. od Platóna k neoplatonikům.

Plesníkův výklad směřuje k propojení technologie a lidského vědomí a na příkladu kompozice a jejích různých podob v podání Františka Všetického¹⁹ demonstruje, že kompozice jako určité uspořádání artefaktu je v podstatě funkcí struktury vědomí.²⁰

Základní Plesníkova otázka, stejně jako otázky jiných badatelů, kteří se v poslední době od literární vědy přichýlili k filozofování, dumání a volným kontemplacím, je povýtce existenciální a položili si ji i jiní, třeba N. G. Černyševskij: „Co dělat?“ On však myslel asi na ruskou společnost, možná i na společnost vůbec, my myslíme na lidské bytí a na lidský úděl. To, že východní moudrost je jednou z cest, je zřejmé, ale pouze jednou. Ostatně nedomnívám se, že většina obyvatel Asie by svým každodenním životem tato učení naplňovala. Sebereflexe je podstatnou součástí vědy, avšak jako její kritika, nikoli jako jiná doktrína. Ti, kteří se k těmto seberefektujícím tendencím nestavějí nadšeně, jsou někdy pokládáni za staromilce a lidí plytkého myšlení – z pochopitelných důvodů se domnívám, že tomu tak být nutně nemusí. Kritický přístup ještě neznamena odmítání, spíše vědomí reálného fungování věcí a jevů. Je mnohé mezi nebem a zemí, co je možné zkoumat, zabývat se tím, ale také to uzávorkovat. H. Taine jistě věděl tom, že kreace je spojena s psychikou, ale hloubkově se tím nezabýval, strukturalisté nebyli zdaleka jen mechanickými technologi literatury, jak se domnívá Z. Rédey²¹, jen si tuto problematiku pracovně uzávorkovali (asi jako v hodinách fyziky nám učitel uváděl jakési jevy probíhající za tzv. normálních podmínek, tj. za normální teploty a tlaku). Uzávorkování může mít ráz pracovně metodický, metodologický (když nepokládáme tento přístup za nejpłodnější) nebo protektivní (nechceme otírat černou skříňku). Co nám například pomůže, že se od literatury vydáme směrem k psychologii a filozofii? Chápu, že prožíváme i krizi dělby práce, lidé jsou unaveni z odcizení, které zplodila a plodí, ale jména jako Miko, Plesník nebo Rédey známe nikoli z filozofie, psychologie nebo buddhismu, ale právě z estetiky, stylistiky nebo literární vědy.

Vyjděme tedy z řemesla: jako člověk mohu uznat cokoliv, ale jako literární vědec využívám ty postupy, které mi pomohou lépe poznat literaturu – ať již pro samo poznání a radost z něho, nebo pro vlastní život a širší souvislosti nebo pro to, že to mohu někomu sdělit, a tedy pro radost z komunikace, pro radost ze sdělovaného obsahu. Psychologie, filozofie apod. mě zajímají do té míry, do jaké mi pomohou poznat můj předmět, využívám jich s mírou, neboť nejsem ani psycholog ani filozof. Rád bych chápal svět celistvě, celostně a byl celostnou či celistvou bytostí, ale takto chápe svět leckdo; pokud se však chci nějakému předmětu přiblížit, musím se nutně zaměřit, a ztratit tak kus této celistvosti.

Volání po dotyku reality, po tom, aby problémy měly něco společného s našimi životy, je zcela legitimní, ale věda je silná právě tím, že není bezprostřední, že se skládá z řady clon, které někdy záměrně

¹⁷ Estetika jednakosti. Tvaroslovné poznámky. Ústav literárnej a umelečkej komunikácie, Filozofická fakulta, Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra 2001.

¹⁸ Viz mj. I. Pospíšil – M. Zelenka: René Wellek a meziválečné Československo. Ke kořemným strukturální estetiky. Brno 1996.

¹⁹ Viz F. Všeticka: Kompoziciána. Prel. Zuzana Vašková. Bratislava 1986. Týž: Podoby prózy. Olomouc 1997. Později vydal F. Všeticka ještě pokračování Podob prózy (tam se zabývá tvaroslovím české prózy dvacátých let 20. století), a to monografií Tektonika textu. O kompoziční výstavbě české prózy třicátých let 20. století. Olomouc 2001.

²⁰ L. Plesník: Estetika jednakosti. Tvaroslovné poznámky. Ústav literárnej a umelečkej komunikácie, Filozofická fakulta, Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra 2001, s. 17; dále: Plesník.

²¹ Viz naši recenzi Nezbytí metodologické návaznosti aneb Poněkud vyprázdněná pragmatika, Slavica Litteraria, X 4, 2001, s. 141-142.

vytváří. Je v lidském životě mnoho tabuového: podle Dostojevského není dobré všechno odhalit, vždy je třeba ponechat nějaké tajemství – světu i člověku. Zde se již utvářejí i bez východního myšlení i Heideggerova „Leichtung“ (tedy prosvětleného místa, průseku v lese, průhledu) volné prostory, které si člověk vytváří spontánně, psychobiologicky, sebezáchovnou činností ratií, aby se dostal z krize, do níž jej uvedla jeho vlastní aktivita (např. proti „mistrovství“, superhabilitě staví Z. Mathauser metahabilitu - to je onen úkrok stranou, aby se zdánlivou nedokonalostí uvolnila nová cesta) – „světliny“ nepřicházejí tedy odjinud, z jiných učení nebo světů, ale můžeme nebo spíše musíme si je vytvořit sami – na to jsme zařizeni, neboť techné nás často vede do slepých uliček a dokonce tragédií, z nichž zase pomocí techné hledáme únik.

Tradiční technologie není však jen způsob lidské existence a současně její ospravedlnění a zdůvodnění, nýbrž také estetická a hodnotová doména, hrací zóna, kam se člověk unavený bojem uchyluje jako do dobře známé, i když iluzivní enklávy.

Problém lidského života, a tedy i vědy, včetně uměnověd, je hledání rovnováhy, balance. Tedy nikoli uměle vytvářené převážení k pozitivnímu pólu výkonu, úspěšnosti, dostatku až přebytku a přysycenosti, ani k rezignaci na pohyb kyvadla, která má nepříjemné etické konsekvence. Každý způsob uvažování je možný, ale někdy jde o nebezpečnou koketérii – pokud vše domyslíme do důsledků. Lidstvo, který by směřovalo k odstranění vnímání polaritativ a negativ a k „eudaimonickému naladění“ by rozhodně nebylo množinou usmívajících se andělů. Praktický život ve světě ukazuje, že tyto koncepce jsou jedněmi z možných a dočasných alternativ a - stejně jako se zásadami common sense - jen s nimi nevystačíme.

Brněnský filozof Josef Šmajš vidí hlavní problém v tom, že člověk kulturou, kterou si vytvořil, potlačuje přírodu, a ničí tak existenční předpoklady pro sebe sama.²² Koncipuje nový obor, a to evoluční ontologii. Stále krouží kolem zásadní tematiky, kterou je rozpor přírody a kultury s tím, že kultura působí proti přírodě.

Šmajš se oprávněně domnívá, že nepotřebujeme staré koperníkovsko-darwinovské vidění světa (představa nezničitelné Země, která obíhá kolem Slunce a iluze spravedlivého boje o život), ale vzdělání respektující „k životu uctivé myšlení“. V tomto smyslu se Šmajš kriticky vyjadřuje k extrémnímu liberalismu a k pštroší ekologické politice. Sílicí proces globalizace kultury podporuje iluzi, že duše dnešního člověka bude utvářena studiem, cestováním a kontaktem s informačními technologiemi, masmediální kulturou, současně však přetrvává vazba na přírodní prostředí, které nepřestává predeterminovat člověka i v citovém a psychickém slova smyslu (vazba na krajinu a determinace krajinou, archetypální potřeba života v lesostepní krajině).

Neodsunujeme tedy literární vědu imanentního, technologického typu; badatelé si jen vymezili pole působnosti a zbytek uzávorkovali: o to nejsou méně hodnotní. Do jiných sfér nešli, protože jim nerozumějí (nejsou v tom sami) a spojitost struktury vědomí a struktury artefaktu je – pokud vím - dosud černou skříňkou, lze o ní jen esejisticky spekulovat – jinak je tu ovšem místo pro obtížný, skutečně mezidisciplinární přístup spojující přírodní, technické i humanitní vědy. Snad ještě jedna poznámka by se měla týkat toho, proč tento „útok“ na imanentní, morfologické metody v literární vědě přichází jednou razantně ze strany pragmatiky (Z. Rédey), podruhé z pozice východního myšlení (L. Plesník). Odpovídá na to již sám Plesník, když nachází spojitosti evropské filozofie a východního učení; již v knize Labyrint kroniky (1986)²³ jsem došel k jednoznačnému názoru, že tzv. utilitarismus a antiutilitarismus vycházejí ze stejné myšlenkové báze, v podstatě z prakticky utilitárního vztahu k realitě (spor Lomonosov - Sumarokov v ruské literatuře 18. století, spor utilitární pikareskně avanturní literatury a stacionárních, deskriptivních, kronikových struktur, v podstatě se projevující jako dialog urbánního a rustikálního principu). Jistý kompromis v literární vědě směřující vstříc novým pohybům, jisté hledání nové rovnováhy a vyšší citlivosti je pozorovatelné již desetiletí: spočívá v „měkčím“ a jemnějším přístupu k artefaktu; je však třeba nezapomínat, že jemněji pohlížel druhdy na literaturu i mladý pražský strukturalista René Wellek, žák O. Fischera, a jiní jeho kolegové.

Součástí těchto pohybů ve smyslu balance, resp. nalezení nové rovnováhy, je „měkké“, obezřetné rozšiřování mezioborových vztahů filologických věd a jiných vědních clusterů, zejména sociálněvědních.

5) Dva příklady literárněvědné areálovosti

Česko-německý spisovatel **Ota Filip** se narodil 9. 3. 1930 ve Slezské Ostravě, gymnázium vystudoval v Praze, pracoval jako administrátor, novinář, horník, pomocný dělník, brusič, v letech 1968-69 jako redaktor ostravského nakladatelství Profil, od počátku tzv. normalizace byl řidičem, poté byl odsouzen za podvracení republiky. Od roku 1974 žije v Německu jako německý spisovatel, lektor Fischer Verlag a také jako ceněný

²² J. Šmajš: Gnoseologické aplikace evoluční ontologie. Obecná charakteristika gnoseologie. Biologické předpoklady poznání. Edice Torzo, Katedra filozofie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno 2001.

²³ I. Pospíšil: Labyrint kroniky. Brno 1986, zejména kapitola Filozofické pozadí: dialog s utilitarismem, s. 36-59.

komentátor známých německých novin: přispíval do Die Welt, Frankfurter Allgemeine Zeitung a do exilového tisku (Svědectví, Listy, Obrys).²⁴

Podstatnou část své tvorby situoval autor do Ostravy, kdysi národnostního kotle, v němž se zmítaly životy Slezanů, Čechů, Moravanů, Poláků, Němců a Židů. Základním rysem Filipových postav je nezakotvenost, vykořeněnost, věčné hledání a bloudění, věčné kompromisy, upoutání ideály i jejich zmarňování. Lojzek vlastně nepatří nikam; je Čech, ale chodí do německé školy, otec slouží ve wehrmachtu, on sám po válce vstupuje od komunistické strany. Na osudech jednotlivých postav ukazuje na blbství nacionalismu a stádnost, která středoevropskému prostoru latentně hrozí a která v lokalitě vypadá směšně. A je tu navíc bolest paměti: lidé jsou namnoze převlékači kabátů, samozvaní soudci druhých a sekyrářství se jim stalo celoživotním posláním. Podstatné je, že již zde jsou partie, z nichž je zřejmé, že východiskem není ani permanentní sebekritika a odsuzování vlastního života a minulosti: vzpomeňme v této souvislosti na báseň ruského básníka Borise Sluckého Rekonstrukce Moskvy, v níž bourají devatenácté století, ale nedotýkají se osmnáctého: věk současný si vyřizuje účty s věkem minulým a 21. věk již buší na veřeje.

Rozpolcenost, dualismus, podvojnost promítající se ve vykořeněnosti, a hasverovském bloudění je však nejen jeho povahovým rysem vyplývajícím z životního soudu a životopisné determinace, ale také metodou psaní, kterou z toho vytěžil a kterou uplatňuje v rozporné, mezní kronikově konfesionální formě. Projevuje tím i svůj lidský a autorský typ historicky vycházející ze středoevropské životní zkušenosti v národnostním a historickém „melting pot“ mezi Němci a Čechy: literatura projevuje svou axiologickou determinantu jako prostorovou, areálovou nezakotvenost: areál meziválečného, válečného a poválečného Československa či Protektorátu Čechy a Morava a jeho diachronie je klíčem k osudům postav, k jejich rozpolcení a tragickému osudu.

Konfesní román ukrajinské literární vědkyně, filozofky, básničky a prozaičky **Oxany Zabužko**²⁵ *Terénní průzkum ukrajinského sexu* (1998, česky jako *Polní výzkum ukrajinského sexu*, 2001, přel. Rita Kindlerová) ukazuje zdvojenou metatextovost postmodernismu: autory této literatury jsou dnes často – mnohem více než dříve – ti, kteří ji také teoreticky reflektují (V. Macura, D. Hodrová aj.).²⁶

Základním rysem romantického přístupu O. Zabužko je vypjatý individualismus, který má však mnohem komplikovanější tvář než staré romantické individualismy, jak je známe z poezie, prózy a dramatu konce 18. a první poloviny 19. století. Jde o individualismus ženy v mužském světě, ale nejde o typický případ feministické prózy, jde o pozici příslušnice relativně malého, zuboženého národa, který ve velkém světě hledá svou novou existenci, jde o umělkyni, která má úspěchy, ale je limitována ženskostí a ukrajinkostí. Hlavním

²⁴ Kritika ho charakterizuje jako autora, který mapuje vztah jedince a dějin, napětí mezi „velkými“ a „malými“ dějinami. K tomu lze dodat, že jeho dílo je svého druhu více či méně přesná reflexe vlastního života a že má silný konfesní a autobiografický ráz. Debutoval sice již roku 1955, ale prvním skutečným literárním dílem je *Cesta ke hřbitovu* (1968) autobiograficky líčící dospívání chlapce za protektorátu ve válečných časech. Sazba jeho druhého románu *Blázen ve městě* byla za počínající normalizace rozmetána (1969, vyšlo ve Frankfurtu nad Mohanem r. 1969 jako *Ein Narr für jede Stadt* a pak znovu v Curychu roku 1975) rozmetána. Po emigraci do Německa jeho tvorba pokračuje v podobném duchu: jen zápas mezi dokumentárností, autenticitou, konfesností a ironickým odstupem od vypravěče a líčených postav se zintenzivňuje. V tomto smyslu je klíčový román *Nanebevstoupení Lojzka Lapáčka ze Slezské Ostravy* (vyšlo nejprve německy jako *Die Himmelfahrt des Lojzek aus Schlesich Ostrau*, Frankfurt am Main 1973, čes. Köln am Rhein 1974, Praha 1994). Z dalšího díla uvádíme *Zweikämpfe* (Frankfurt am Main 1975), *Poskvrněné početí* (Toronto 1976, 1990), *Der Grossvater und die Kanone* (Frankfurt am Main 1981), *Tomatendiebe aus Aserbaischan und andere Satiren* (Frankfurt am Main 1981), *Café Slavia* (Frankfurt am Main 1985, čes. *Kavárna Slavia*, 1993, přel. Sergej Machonin), *Die Sehnsucht nach Perocida* (Frankfurt am Main 1988) a *Die stillen Toten unterm Klee* (Frankfurt am Main 1992). Překládal do němčiny J. Skácela, Z. Rotrekla, naopak prózy R. Kunzeho do češtiny. Podle románu *Nanebevstoupení Lojzka Lapáčka ze Slezské Ostravy* byl natočen v podstatě neúspěšný televizní seriál (1994).

²⁵ Oksana Zabužko, nar. 19. 9. 1960 Luck, ukraj. básnička a prozaička, esejistka a literární vědkyně s filozofujícími sklony (pracovnice Filozofického ústavu Ukraj. akademie věd). Debutovala básn. sb. *Travnevyj inij* (1985, Květnová jinovatka). Dalšími básn. sb., jako jsou *Dyryhent ostannjoi svički* (1990, Dirigent poslední svíčky), *Avtostop* (1994, Autostop) a *Korolivstvo Povalenych statuj* (Království Poražených soch, angl. Toronto 1996), se prosadila i v zahraničí. Z jejích literárněvědných studií vynikají monografie o dvou klíčových postavách ukraj. myšlení: Filozofija ukrajins'koji ideji ta jevropejs'kyj kontekst: Frankivs'kyj period (1992, 1993, Filozofie ukraj. myšlenky a evropský kontext: doba Ivana Franka) a Ševčenkiv mif Ukrajinj: Sproba filofs'skoho analizu (1997, Ševčenkův mýtus Ukrajiny: Pokus o filozofický rozbor). Nejvýrazněji zaujala právě postmoderně laděnou generační zpověď Pol'jovi doslidžennja z ukrajins'koho seksu (1998, č. *Polní výzkum ukrajinského sexu*, 2001; adekvátnější překlad by asi zněl *Terénní průzkum u. s.*).

²⁶ L. Pavera: *Slovo, paměť, tradice*, Opava 2001, kap. Na cestě k integrálu, s. 16 n.

postmoderním rysem je ambivalentnost: na jedné straně dává vypravěčka najevo svou mondénost, která míří na její ukrajinské krajany v otlučených panelácích: „Za oknem se nad pečerskými vršky třpytí červcová bouřka chvíli sluncem, chvíli lijákem, na sousedním balkóně nadšeně křičí poblázněný kohout, pod balkónem se choulí dvojice a nevšímá si, že déšť už dávno přestal, zvoní telefon a já s něžností i žalem dělám tečku za vši tou historií: jak obvykle končovali svá poselství za starých časů – spasila jsem duši.“²⁷ Na druhé straně je pro ni samozřejmá americká Cambridge, Mass., hamburger, posedávání po amerických barech, vysoká stipendia a honoráře za přednášky, které často představují mnohonásobky měsíčních a někdy i ročních platů jejích kolegů na Ukrajině, ale za tímto existenčním chtěním je cítit pohrdání takovým životem, pohrdání světem a vlastně i pohrdání sebou. Distance autorky a autorské vypravěčky je malá a ovšem také ambivalentní: jednou se zdá, že jde totální identitu, jindy je distance zřetelnější, jako by skutečná identita jen prosvítala nebo se jevila jako nezřetelný lept.

Jazykově, kulturně a prostorově se román pohybuje mezi Kyjevem a světem, zejména anglosaským, za zády s ruskou tradicí, která se prodírá do jazyka a mentality: láska-nenávist. V prostorové neukotvenosti tkví také hodnotová neukotvenost a ambivalence. Hašliebe, postmoderní ambivalence hodnot, se objevuje ve vztahu k vlasti, Ukrajině. Je to rodná země, jejímž jazykem vypravěčka mluví, ale současně se nemůže dostat z obklíčení všudypřítomné ruštiny, kterou nenávidí, ale kterou pokládá také za svou. Ukrajina jí dala život, ale současně ji odsoudila k izolaci, k odpornému, bezvýchodnému životu, nemluvě o gulagové historii, která se v románu traktuje. „Odi et amo“ starého římského básníka znovu ožívá v těchto příznačných větách: „Nu což, odjela jsem, - ovšemže do Ameriky – eh land of opportunities, kam se dere půlka Evropy, ne naši zadělané, ale té nejupřímnější, od Británie po Itálii, peníze, kariéra („Ženy, víno, zpěv...“ – opakovala ironickou ozvěnou), a na Ukrajině co, Ukrajina je Chronos, který chroupá své děti s ručičkami i nožičkami, a ještě tak čekat, až bude mít žába ceciky, nebo pak dědové z diaspory, kdy zaklepe klimakterium, - na cenu Antonovyčů? – ach Bo-že můj, kvůli čemu, vždyť to všechno je prd, jestliže umřel, co, co, co se s ním stalo?! – ta otázka byla tak dotěrná, že vyběhla zadním vchodem, obrátila tvář k proměnlivému, rychle se šefícimu cambridgeskému nebi v návalech mračné kvaše a s ledvinami slepenými od sezení a kouření, ve kterých šplíchal sotva zachytitelný poryv oceánu, se začala modlit ...“²⁸

Na trojjazyčném, trojnárodním prostorovém rozhraní se pohybuje dívka, která ví už své a není jí z toho dobře. Příznačná je již její etymologická úvaha o původu slova „umění“: „Latinské ars, které prosáklo do většiny evropských jazyků, germánské Kunst, které se odrazilo u západních Slovanů jako „sztuka“, - kde je skutečně zdravý přístup, až je slyšet měšťačké kyselé krknutí po obědě: umění, zábava, nevinná prolhanost, akrobatický kotrmelec na laně, melodický umíráček barokních hodin a důmyslně vyřezaná tabatěrka, naše ‚umění‘ je machrování toho druhu, jen tak – lhostejně blahosklonným zívnutím: no, no, čím nás machři dnes potěší? – a zneškodňuje se, odčarovává tajemnou past, a vypadá to, jediná církevní slovanština marně hrozí suchým prstem: ‚izkusstvo‘ – od ‚izkus‘, pokušení, do kterého modlitba prosí nevést.“²⁹

Dva příklady prostorově areálového aspektu a jeho prolínání do textu literárního artefaktu ukazují, jak zejména moderní a postmoderní texty z tohoto prolnutí filologických a sociálněvědně areálových atributů těžší, a že bez tohoto prolnutí je ani nelze pochopit. Zvláště ve světě, kde se vzdálenosti neuvěřitelně zkracují; ale ani z toho nejsme šťastni: přináší to nové výhody, ale také nová znejistění a nové tragédie. Život – a s ním filologie, sociální vědy a areál – jde dál.

²⁷ Oksana Zabužko: Polní výzkum ukrajinského sexu, Paha 2001, s.8 (dále: Zabužko).

²⁸ Zabužko, s. 22.

²⁹ Zabužko, s. 87-88.